

Конончук І.М. Ніжинська вища школа та національне відродження на Чернігівщині 20-30-х років ХХ ст.

У статті досліджено деякі аспекти життя національних меншин в Україні 20-х років ХХ століття. Використано матеріали Чернігівщини, де проживали представники різних національних меншостей і разом будували своє культурне життя, допомагаючи один одному.

Ключові слова: культура, відродження, нації, національні меншини.

Конончук И.Н. Нежинская высшая школа и национальное возрождение на Черниговщине 20–30-х гг. ХХ в.

В статье исследованы некоторые аспекты жизни национальных меньшинств в Украине 20-х годов ХХ века. Используются материалы Черниговщины, где проживали представители национальных меньшинств и вместе строили свою культурную жизнь, помогая друг другу.

Ключевые слова: культура, возрождение, нации, национальные меньшинства.

Kononchuk I.M. Nizhyn Higher School and national revival in Chernihiv region in 1920–1930-s

In the article some aspects of the ethnic minorities' life in Ukraine in 1920s are explored. The materials of Chernigov region are used, where representatives of ethnic minorities lived and built their cultural life together, helping each other.

Key words: culture, revival, nations, ethnic minorities.

[надійшло до редакції: 06.01.2012 р.]

УДК 94(477.51)“18”:33

Оксана КРУПЕНКО
(Ніжин)

Географічний, природнокліматичний та соціоетнічний фактори економічного розвитку Ніжинського повіту в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Протягом тривалого часу в літературі тривають дискусії з приводу питання щодо ефективності вивчення взаємодії соціальних і економічних процесів у країнах із різним рівнем розвитку. Згідно марксистської теорії головним фактором при цьому виступає засіб виробництва, а інші чинники – природа держави, соціальні інститути, ідеологія – це лише надбудова. Рушійною силою розвитку є класова боротьба за контроль над цими процесами. Враховуючи сучасний розвиток історичної науки стає зрозумілим, що такий підхід є спрощеним.

Т.зв. інституціоналістська теорія головним чинником визначає технологічні зміни, а соціальні інститути лише гальмують цей прогрес. Подібно до марксистського вчення вона розглядає кінцевий результат як однозначно детермінований [1]. Виходячи з таких підходів, можемо говорити про те, що проблема впливу на розвиток господарства різних факторів, зокрема соціального, демографічного, етнічного є складним і найменш вивченим аспектом економічної історії.

Проблема капіталізації суспільства в другій половині ХІХ ст. залишається на сьогодні актуальною суспільно-політичним і науковим завданням. Для його вирішення ва-

жливим є виважений аналіз досвіду минулого. В умовах постійного пошуку компромісу між традиціями та новаціями, самобутніми й універсальними цінностями вивчення консервативної концепції модернізації країни, в якій була спроба поєднати дані явища, сьогодні є особливо корисною.

Метою розвідки є наукове з'ясування впливу природнокліматичних, соціоетнічних, демографічних і ментальних чинників на економічний розвиток Чернігівської губернії другої половини XIX ст. на прикладі Ніжинського повіту.

Дослідження соціально-економічної історії українських земель у складі Російської імперії набули нового звучання в роки незалежності. Зокрема, розширилася тематика праць, почала використовуватися сучасна методична та методологічна база. З'являються роботи, присвячені національному, соціальному аспектам суспільно-політичного й економічного життя Наддніпрянщини [2]. Найбільш цінну групу джерел для дослідника становлять державні статистичні звіти Російської імперії, звіти губернаторів, матеріали губернських земських видань. Однак, поставлена проблема потребує комплексного дослідження, посилення регіонального аспекту при залученні широкої джерельної бази.

Пореформений період для Російської імперії став часом змін, які охопили практично всі сфери життя держави та суспільства. У країні відбувалася корінна трансформація системи політичних і економічних відносин, формувалася нова соціальна структура, змінювався психологічний склад характеру людей. Ці глобальні зміни породжували конфлікт між цінностями патріархальними та новими, які проявлялися у більших або менших сутічках влади і суспільства чи різних соціальних груп.

Модернізація економіки, яка в основних рисах завершилася наприкінці XIX ст. з утвердженням фабрично-заводського виробництва, суттєво змінила конструкцію населення українських губерній. Ринкова стихія захопила собою і привела в нестримний рух усі тогочасні сили суспільства. В цьому контексті особливий інтерес має вивчення взаємодії соціального й економічного факторів, оскільки йшов неперервний процес інтегрування вітчизняного господарства в загальноімперську систему. Саме в епоху утвердження капіталістичних умов розвитку на перший план виходять нові категорії населення – наймані робітники, буржуазія, які ставали творцями фабрично-заводської промисловості й сучасних форм торгівлі. Завдяки їх підприємливості та бажанню ризикувати економіка України ставала невід'ємною частиною світового індустріального господарства.

П'ятнадцять повітів Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. в економічному плані розвивалися нерівномірно, що зумовлювалося регіональними особливостями. Природнокліматичні умови і територіальне розташування дозволяють поділити цю місцевість на 3 зони. Південна або степова включала Козелецький, Ніжинський, Борзнянський, Конотопський та частини Глухівського, Кролевецького і Сосницького повітів. Ця смуга належала до лісостепу з м'яким кліматом, сприятливим для вирощування практично всіх землеробських культур, особливо зернових і технічних (цукровий буряк, тютюн). Позаяк тут були найбільш родючі ґрунти в губернії, то населення себе забезпечувало продовольством повністю. Середню смугу складали північні частини Глухівського, Кролевецького, Сосницького, а також Новгород-Сіверський, Городнянський, Чернігівський і Остерський повіти. Ґрунти на цій території сіропіщані (врожайність становила сам-3, сам-5) [3]. Подекуди зустрічалися піщані та підзолисті ґрунти, що були мало родючими. До третьої зони відносилися Стародубський, Мглинський, Суразький

і Новомиргородський повіти. Значну їх площу займали болота й ліси, тому кількість орних земель була незначною. А часті бурі та град нищили і без того невеликі посіви. Через нестачу пасовищ займатися скотарством теж було вигідно не скрізь [4].

Відтак, переважно у степовій смузі губернії було вигідно займатися сільським господарством. Населенню решти повітів доводилося шукати інші шляхи заробітку: займатися промислами, ремеслами, організовувати заклади фабрично-заводського типу. Цьому сприяли і запаси необхідної сировини. Значна кількість лісів, поклади торфу за дорожнечі кам'яного вугілля забезпечували потреби підприємства у паливі. Тобто, природнокліматичні особливості краю при ефективному господарюванні сприяли б розвитку промислового сектора.

Незважаючи на те, що дослідження кліматичних особливостей губернії є неточними і неповними, значення їх було вагомим, насамперед для сільського господарства. На основі даних метеорологічних служб можемо визначити регіональну специфіку краю та виявити вплив природних факторів на господарство Чернігівщини. Зокрема, на основі спостережень Вінклера за змінами температурного балансу повітря та ґрунту на прикладі Ніжина прослідковується низка особливостей. Завдяки річним коливанням у цій місцевості перші приморозки припадали на 21 вересня, останні – на 11 травня, а сніг випадав уже 22 жовтня. Річка Остер вкривалася кригою вже наприкінці листопада і скресала вона лише на початку квітня, перебуваючи, відтак, під льодом протягом 108–158 днів [5], що впливало на якість ґрунтів. Ця властивість клімату негативно позначалася на рослинності, особливо тих культур, які були неморозостійкими.

Для продуктивного розвитку аграрної сфери важливу роль відіграють такі погодні показники, як вологість повітря, хмарність, особливо кількість опадів у вигляді дощу, снігу, роси, граду. Варто констатувати, що найбільш повна інформація про це стосується 1885–1894 років, що, на жаль, не дозволяє відтворити цілісну картину. Однак, навіть ці дані говорять про те, що, наприклад, на території Ніжинського повіту спостерігалася досить висока хмарність, особливо вночі, яка призводила до значного зниження температури, а вдень навпаки – до підвищення. Це зумовлювало незначне прогрівання ґрунту весною та влітку, що позначалося на кількості зібраного врожаю. Така специфіка дозволяла дослідникам називати клімат Ніжина вологішим, ніж, навіть, одеський. При цьому більш похмурими випадали листопад, грудень і січень, а найбільш ясними – травень, серпень, вересень [6].

Саме на таку особливість природнокліматичних умов більшої частини Російської імперії неодноразово вказували історики. Зокрема, дослідник Л.В. Мілов зазначав, що при всіх погодних коливаннях уже протягом декількох століть цикл сільськогосподарських робіт залишався коротким, порівняно з країнами Західної Європи. За його підрахунками він становив 125–130 робочих днів, що було для селянина вкрай невиконно [7]. Ситуація ускладнювалася ще й через погані ґрунти, які потребували ретельного обробітку й удобрення. Користуючись примітивними знаряддями праці, які протягом XIX ст. суттєво не змінилися, селянин міг лише з мінімальною інтенсивністю працювати на землі, тому його життя напругою залежало від її родючості та примх природи.

Драматизм ситуації полягав і в тому, що така напружена робота потребувала великих зусиль усіх членів сім'ї, навіть дітей. Але часом ця невіддільна праця не приносила бажаних результатів, особливо в неврожайні роки. Крім того, у пореформений період збе-

рігалася кріпосна залежність і патріархальні відносини на селі, що не дозволяли селянам на повну силу займатися своїм господарством, яке б приносило певні прибутки.

Протягом XIX ст. гострою залишалася проблема із системою удобрення ґрунтів, що могло б полегшити життя людей. Склалася багатівікова традиція, коли худобу годували переважно соломною, тобто «гуменним кормом», що призводило до різкого скорочення поголів'я корів і коней. Це спостерігалось і на початку XX ст. Як наслідок – було відсутнє в багатьох регіонах товарне тваринництво, а більшість селян і в пореформений період не мали тяглової сили. Ці приклади, на думку автора, ще раз доводять, що населення змушене було займатися різними видами господарства, пристосовуючись до складних обставин.

Тож, як бачимо, головним засобом для існування населення Ніжинського повіту в другій половині XIX ст. залишалось землеробство. При цьому поширеними були полювання, рибальство і більш спеціалізовані промисли, що пояснювалося низкою причин, зокрема, географічними умовами [8]. Так, рибальством займалися у с. Хибалівка Дрімалівської волості та вздовж нижньої течії Остра між Мрином і Носівкою. Хибалівська продукція реалізовувалася на ярмарках у Ніжині. У Великій Кошелівці, Кладьківці чоловіки обробляли дерево, яке надходило із Сосниці. “Пильщики” продавали готовий матеріал ніжинським столярам, що виготовляли відомі скрині. Прибутковість цього промислу дозволяла господарям закупувати на велику суму ліс і, навіть, наймати робітників.

У лісистій місцевості, особливо у Мрині, Дроздівці, Дрімалівці, популярним було столярне ремесло. Напівзбудовані хати продавалися переселенцям із південних районів. У Кукшині та Колісниках селяни заробляли промислами. Цікаво, що у Стодолах майже всі жителі, навіть жінки, виробляли колеса. Протягом року одна сім'я могла продати до 50 станів (набір із 4 коліс для воза) за ціною 4–6 крб. за стан. Закупляли матеріал переважно в Козелецькому повіті, реалізовували товар у Носівці, Ніжині, Прилуках. У с. Смолянка плели корзини та коробки з лози та смоли, обмазуючи їх потім глиною [9]. Це ремесло поширювалося й на півдні Ніжинського повіту, але здебільшого для задоволення власних потреб.

Розташування Великої Дівиці, Переяслівки, Крут біля залізниці дозволило селянам заробляти взимку розчищенням шляхів, а в інший час – розвантажуванням вагонів. Деякі влаштувалися кочегарами, стрілочниками (із 554 чоловік, що працювали на залізниці, більше половини були мешканцями Ніжинського повіту) [10]. Близькість до міста дозволяла багатьом селянам найматися на сезонні роботи. Так, жінки з Черняхівки працювали прибиральницями у школах, чоловіки – кочегарами, будівельниками, чумакували в Крим, Київ. “Колись Царю служили, а тепер ось жидам. Колись самі для себе чумакували, а тепер на жидівські підряди наймаємось”, – говорили з цього приводу. Пізніше перевозили хліб, тютюн до винокурних заводів, на ярмарки в Ніжин і Прилуки. Цим займалися здебільшого селяни Степанівки, Лосинівки, Великої Дівиці й інших дрібних хуторів степової частини. З Дорогінки і Томашівки возили до Києва ліс і дрова по 8 крб. за сажень; з Кукшина, Колісників і хут. Бобрік – по 4–5 крб. [11]. Крім названих промислів, поширеними були також поодинокі заняття ремеслами. Найбільше вони зустрічалися в Ніжині.

Тож, помітно, що географічне розташування впливало на рід занять мешканців, однак вважаємо – це було не домінуючим чинником. Тут варто враховувати сукупність причин, які зумовлювали економічний розвиток повіту, зокрема, політичні та соціальні.

Розвиток сільських ремесел визначався переважно потребами побуту. На першому місці виділялися кушніри та шаповали, ткачі, чинбарі, лінники й гончарі, столяри, пічники, мідники, бердники, лимарі, слюсарі. Необхідні речі населення купувало на базарах і ярмарках, особливою популярністю користувався фабричний товар: ситець, пояси, картузи, керосин. Ремісники були не тільки у місті, але й у селах. Так, у лісистій місцевості на 10 дворів майстрами були 8–12 чоловік, у степовій зоні – не більше 4–6. У північних поселеннях припадало 16 ремісників на 156 дворів або 37 на 266 хат, у південних – 24 чоловіки на 339, 169 – на 528, 20 – на 425, навіть 117 на 1000 дворів. О. Русов наводить дані, що на 20 тис. помешкань в повіті було 14 тис. ремісників, переважно столяри, шевці [12].

Ці приклади показують, що наприкінці XIX ст. відбувається посилення ринкових зв'язків між містом і селом. Завдяки більш інтенсивному розвитку промисловості, особливо в сільській місцевості, зменшується й економічна відмінність між ними. Проте, сільське господарство залишалось основою патріархальних відносин. Галузева структура зайнятості населення в Ніжинському повіті не зазнала істотних змін. Поступово виділяються великі села (Липів Ріг, Носівка, Лосинівка, Велика Кошелівка), формуючи навколо себе промислові райони. Дрібні товаровиробники за умов капіталізму втрачають економічну самостійність, потрапляють у залежність від мануфактуриста. Тобто, сільська дрібна промисловість не зникає в другій половині XIX ст., а трансформується від кустарного виробника до крупного власника, виступає широкою базою для росту великої фабрично-заводської.

Середня густина населення Чернігівської губернії становила 31,5 чоловік на 1 кв. версту [13]. У цілому, населення по її території розподілялося нерівномірно: у Ніжинському повіті – 41,4 осіб; Конотопському – 41,2; Борзнянському – 40,9; Кролевецькому – 38,9; Стародубському – 38,2; Новозибківському – 33,7; Чернігівському – 33,2; Глухівському – 31,6; Козелецькому – 30,4; Суразьському – 30,3; Мглинському – 29,1; Сосницькому – 28,4; Городнянському – 26,3; Новгород-Сіверському – 25; Остерському – 18,9 чоловік. Але й така густина, яка не досягла ще аграрного максимуму, а в деяких районах навіть т.зв. цивілізаційного рівня, з огляду на нестачу придатної для обробітку землі, зумовлювала хронічне малоземелля, звільняла тим самим робочі руки, зайняті у сільському господарстві, сприяла формуванню робітничого прошарку.

Варто зауважити, що процес урбанізації на Чернігівщині проходив значно повільніше, ніж у решті губерній Наддніпрянщини. Протягом другої половини XIX ст. становна структура суспільства зазнала незначних змін, а відсоток міського населення залишався традиційно низьким – 9,9 % у 1859 р. і 14,2 % у 1894 р. [14]. У пореформену добу спостерігалось скорочення чисельності дворянства, погіршення їх фінансового становища. Слід зазначити, що протекційна політика царського уряду щодо нових індустріальних галузей далеко не в усьому відповідала економічним інтересам поміщиків, особливо у сфері митного обкладання та експорту сільськогосподарських машин. Недарма серед промисловців у останній чверті XIX ст. стали традиційними нарікання на “однобоку” урядову політику.

За нових економічних умов у Чернігівській губернії як і на решті території України, дворянство поступово втрачало своє лідерство у господарстві. Так, станом на 1860 р. цьому стану належало всього 38 % підприємств краю, а купцям – 61 % [15]. Провідну

роль у формуванні промислової буржуазії почали відігравати купці й міщани. На основі статистики можна встановити, що вже наприкінці XIX ст. капітал міських прошарків домінував у дрібній і середній промисловості. У тютюновій галузі, виробництві цегли, вирощуванні й обробці льону та конопель поряд із дворянами все помітніше місце посідали купці, державні службовці, міщани та селяни. Зменшувалася кількість дрібних торговців, натомість збільшувалася чисельність гільдійського купецтва, представники якого ставали власниками торгових домів. Наприклад, в порівняно невеликому Ніжині в 1905 р. їх було 5 [16].

Гострою залишалася проблема малоземелля. Максимальний розмір земельної ділянки Місцевим положенням для Чернігівської губернії визначався у 4 десятини на рев'язьку душу, тоді як за оцінками тодішніх економістів для забезпечення нормального господарювання потрібно було мати як мінімум 5 десятин. Реально ж у повітах губернії тимчасовозобов'язані отримали значно менше – у середньому 0,9 десятини. Найнижчий показник (0,5 десятини) – був у Конотопському повіті, а найвищий (1,3 десятини) – у Мглинському. До того ж, становище тимчасовозобов'язаних селян ускладнювалося виплатою викупних платежів і відбуванням панщини.

У 1902 р. козаки та державні селяни становили лише 5,9 % зайнятих у промисловості – переважно дрібних закладів до 20 робітників, що не потребували значних капіталовкладень. Власники підприємств за таких умов використовували як традиційні, так і нові капіталістичні форми господарювання. Проте, незважаючи на пореформені зміни, можливості козаків і селян для занять у фабрично-заводському виробництві залишалися незначними. Основними причинами цього вбачаємо: обмежені перспективи для накопичення стартового капіталу і традиційне сприйняття модернізаційних процесів. Етнограф П. Чубинський з цього приводу говорив: “Малорос малопідприємливий. Єдиним джерелом багатства вважає землеробську працю” [17].

За статистикою А. Русова на території Чернігівської губернії українці (малороси за тогочасним документами) становили 85,6 %, росіяни (великороси) – 6,1 %, білоруси – 5,6 %, євреї – 2,5 %, німці-колоністи – 0,16 %, цигани – 0,04 %; найменше ж – греки – 0,02 % [18]. Щодо території розселення, то українці проживали в Конотопському, Борзнянському, Ніжинському, Козелецькому, південно-східній частині Остерського, степовій частині Сосницького, на півдні Чернігівського, Глухівського та Кролевецького повітів (91–98 %). Білоруси заселяли північні райони: Суразьський, Стародубський, Городнянський, Новозибківський, Мглинський. Євреї домінували у містах Глухівщини та Чернігівщини. Греки оселялися переважно на Ніжинщині, німецькі колоністи – у Борзнянському повіті, цигани – в Конотопському та Новгород-Сіверському повітах. Три останні етноси суттєвого впливу на промисловість губернії не мали, насамперед через малочисельність.

Доволі цікавою є історія ніжинських греків, які протягом другої половини XVII–XVIII ст. відігравали помітну роль в економічному розвитку регіону. Ситуація змінилася після приєднання до Російської імперії території Північного Причорномор'я, коли грецькі купці почали переселятися в портові міста Одесу, Херсон, Таганрог для ведення торгівельної діяльності. В Ніжині залишилася їх незначна частина, більшість з якої була вже не в змозі займатися господарством. Положення ускладнювалося й за-

гостренням стосунків грецької громади з місцевим населенням. Причиною цього були розширені права та привілеї, даровані жалуваними грамотами грекам, які визначали їх привілейоване становище. Однак, після урядового закону 1866 р. у 1872 р. припинив діяльність Ніжинський грецький магістрат, який виступав гарантом захисту прав греків. Це яскраво свідчило, про що збереження привілеїв окремих етнічних груп не відповідало потребам російської влади у другій половині XIX ст.

На відміну від греків, німці-колоністи проживали компактними поселеннями і з місцевими жителями зв'язки фактично не підтримували. Вони переважно займалися сільським господарством, яке відрізнялося лише поліпшеними способами ведення скотарства. В землеробстві ж німці-колоністи особливих здобутків не досягли. Цигани належали до стану державних селян. Незначна частина їх була ковалями, але переважна більшість продавала коней, жила за рахунок крадіжок.

Щодо білорусів, то цікаву характеристику їх економічного потенціалу дав К.В. Корвін-Піотровський: “Безпечність і байдужість проявляються у тутешнього литвина тим сильніше, чим менші його кошти. Найголовніша причина цього полягає у наявності неродючих, невдячних ґрунтів, які вимагають надмірних зусиль для обробітку, але ніколи не винагороджують праці землероба. Це і позбавляє литвина усякої енергії”. Така особливість білорусів не дозволила їм стати справжніми підприємцями.

З огляду на вказану специфіку етнічного складу населення пореформеної доби на прикладі Чернігівської губернії можна стверджувати, що модернізаційні процеси незначною мірою впливали на різні етноси. Це стосувалося й найбільш чисельної групи – українців, які залишалися переважно селянською нацією. Серед українців було мало економічно міцних, підприємливих – а відтак політично активних груп. Слушною з цього приводу є висловлювання М. Домонтовича: “Розкішна природа і заняття землеробством розвинули в малороса переважно поетично-споглядальну натуру, яка мало сприяла виробленню в нього тієї практичності й комерційної винахідливості, що було характерною для великороса” [19]. Така особливість титульного етносу дає підстави дослідникам стверджувати про феномен модернізаційної пасивності. По-перше, він зумовлювався процесом відставання промислового розвитку України, особливо Лівобережжя, від Центральної Росії. Не останню роль при цьому зіграла й колонізація Півдня. Не варто забувати також про особливості національно-регіональної політики російського уряду, спрямованої на асиміляцію неросійських народів.

На противагу пасивності, обережності, стриманості українців енергійністю і підприємливістю вирізнялись росіяни-старообрядці. Крім конфесійної солідарності, патерональних відносин у общині, велике значення для їх успішної торгово-промислової діяльності мали суворі етичні норми. Прихильники старої віри зберігали за собою репутацію чесних і порядних партнерів. Наприкінці XIX – на початку XX ст. розкольники значною мірою впливали на економічний розвиток Чернігівської губернії. Наприклад, у Клинцях із 7385 жителів старообрядці становили 5301, – тут працювало 20 суконних мануфактур, а на околицях відкрилось близько 100 різних майстерень [20]. Промисловцям із Клинців удалося налагодити постійні торгівельні зв'язки з Петербургом і Москвою. Клинцівські купці вивозили товар до Пруссії, Сілезії, а привозили з Німеччини, Прибалтики, Архангельська сукно, вино, рибу. Невпинно зростав протя-

гом другої половини XIX ст. капітал старообрядницької верхівки. Так, у Новозибкові їй належало 5 парусинових і стільки ж чинбарних і свічкових заводів, а також 4 салотопні заводи. Один тільки купець Філатов мав кредит від московських торговців на 300 тис. крб. Про великий розмах їх торговельної діяльності свідчить одна із скарг купця Запоріжжя: “Старообрядницькі слободи Чернігівської губернії, знамениті своєю впертістю у розколі, не менш відомі у промисловості та торгівлі. Завдяки їм північна частина краю набула тепер яскраво вираженого промислового характеру”. Варто зазначити, що станом на кінець XIX ст. серед цієї групи населення тільки на Чернігівщині виділялися мільйонери, зокрема, Гусєв, Філатов, Петров. Їх підприємницька діяльність була яскравим прикладом для інших етнічних груп.

Таким чином, скасування кріпосного права в Російській імперії стало переломним моментом для її народів на дальшому шляху формування індустріального суспільства. Швидкий розвиток ринкової економіки постійно вимагав удосконалення засобів виробництва, поліпшення законодавчої бази, продовження реформаційних змін. Протягом досліджуваного періоду відбулися значні соціально-економічні й етнодемографічні зміни, пройшла певну еволюцію станова та національна належність торгово-промислової буржуазії, посилилася питома вага в її складі представників різних верств, зокрема купців, міщан, селян. Комплексне вивчення всіх чинників дозволить глибше зрозуміти механізми процесів індустріалізації в дореволюційний період.

Джерела та література

1. *Камерон Р.* Краткая экономическая история мира от палеолита до наших дней. – М. : Росспэн, 2001. – С. 22–23.
2. *Заєць О.В.* Еволюція підприємництва Лівобережної України у 1861–1905 рр. : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. : 07.00.01 / Нац. пед. ун–т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2011; *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К. : Інститут історії НАН України, 1999; *Щербак Н.О.* Національне питання в політиці царизму на Правобережній Україні (кінець XVII – початок XX ст.). – К. : ПЦ “Ризографіка”, 2005; й інші.
3. *Русов А.А.* Описание Черниговской губернии : У 2-х т. Т.2. – К. : 1899. – С. 45–46.
4. Там само. – С. 40–41.
5. *Домонтович М.* Материалы для географии и статистики России, собранные генералами Генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб, 1865. – С. 185–200.
6. *Русов А.А.* Нежинский уезд. Статистическо-экономическое описание. – К., 1880. – С. 76.
7. *Милов Л.В.* Природно-климатический фактор и особенности российского исторического процесса // Вопросы истории. – 1992. – № 4–5. – С. 39.
8. *Русов А.А.* Описание... – С. 51.
9. Там само. – С. 47–51.
10. Там само. – С. 55.
11. Там само. – С. 124–126.
12. *Домонтович М.* Вказана праця. – С. 37–42.
13. Там само. – С. 52–55.
14. Там само. – С. 97–98.
15. *Русов А.А.* Нежинский уезд... – С. 46–47.
16. *Заєць О.В.* Вказана праця. – С. 10.
17. *Русов А.А.* Нежинский уезд... – С. 45.
18. *Русов А.А.* Описание... – С. 78–79.
19. *Домонтович М.* Вказана праця – С. 67.
20. Там само. – С.126.

Крупенко О.В. Географічний, природнокліматичний та соціоетнічний фактори економічного розвитку Ніжинського повіту в другій половині XIX – на початку XX ст.

Стаття присвячена актуальним проблемам економічної історії України другої половини XIX ст. На основі статистичних даних автор визначає вплив різних чинників на розвиток господарства та соціальну структуру Чернігівської і Полтавської губерній.

Ключові слова: економічна історія, Чернігівська губернія, Полтавська губернія, соціальна структура.

Крупенко О.В. Географический, природно-климатический и социоетнический факторы экономического развития Нежинского уезда во второй половине XIX – начале XX в.

В статье исследуются актуальные проблемы экономической истории Украины во второй половине XIX века. Основываясь на статистике, автор определил влияние разных факторов на развитие хозяйства Черниговской и Полтавской губерний.

Ключевые слова: экономическая история, Черниговская губерния, Полтавская губерния, социальная структура.

Krupenko O.V. Geographical, climatic and economic factors of the social and ethnic development of Nizhyn County in 2 half of XIX – early XX century

The article investigates the current problems of the economic history of Ukraine in the second half of the 19th century. Using the data based on the statistics, the author determined the influence of different factors on the economic development of Chernihiv and Poltava Provinces.

Key words: economic history, Chernihiv Province, Poltava Province, the social structure.

[надійшло до редакції: 24.01.2012 р.]

УДК 94(477.51=438)“1917”

Максим ПОТАПЕНКО
(Ніжин)

Польський громадський клуб Ніжина у 1917 році

До сьогодні національна складова Української революції 1917–1921 років лишається недостатньо вивченою. Особливо виразно дисонанс між історичним значенням і рівнем історіографічного осмислення вказаної компоненти відчувається на локальному рівні. У пропонованій розвідці здійснюється спроба реконструкції діяльності польського громадського клубу Ніжина протягом 1917 р. Сподіваємося, що вона стане в нагоді при подальших дослідженнях різних аспектів історії громади міста у непростий і доленосний час революційних потрясінь.

Надходження до Ніжина на початку березня 1917 р. звісток про зречення престолу імператором Російської імперії Миколою II ознаменували підйом національного руху не лише українців, але й інших чисельних етнічних спільнот міста. З-поміж них поляки не були виключенням. Уже 5 березня вони провели велелюдні національні збори, рішенням яких до Ніжинського громадського комітету делегувався К. Модзелевський [1]. Підтримка докорінних суспільних перетворень і наміри співпраці з революційними органами влади на місцях спонукали поляків до організації максимально розгалу-